

»Radno društvo« u jugoslavenskoj koncepciji samoupravljanja*

Mirjana Kasapović

Fakultet političkih nauka, Zagreb

Sažetak

U jugoslavenskoj ideologijsko-teorijskoj koncepciji samoupravljanja rad nije tako eksplicitno postuliran kao novo konstitutivno načelo zajednice, kako je to učinjeno u nekim drugim teorijama tzv. savjetske tradicije, ali je takvo njegovo sistemsko mjesto neosporno. Tri su temeljna ideologijsko-politička uvjeta, ali i posljedice prihvaćanja koncepcije »radne konstitucije«: (1) rekonstitucija pojma »narod«, (2) redefinicija pojma »narod« i (3) redefinicija pojma »radnička klasa«. Taj postupak pokazuje se teorijski, ideologijski i sistemsko-politički svrhovitim. Kritički promišljanje koncepcije »radnog društva« iziskuje analizu unutarnje konzistentnosti modela i temeljnih logičkih pretpostavki koncepcije »radnog društva« općenito.

Rad nije u jugoslavenskoj ideologijsko-teorijskoj koncepciji samoupravljanja tako eksplicitno postuliran kao novo konstitutivno načelo zajednice, kako je to učinjeno u nekim drugim teorijskim modelima tzv. savjetske tradicije, ali je takvo njegovo sistemsko mjesto neupitno. Ono je ponajprije izraženo u određenju »konkretnoga radnog čovjeka« kao »zbijskog građanina«, koji je kao takav »izvor, osnova i cilj demokratskog sistema socijalističkog samoupravljanja«. ¹ Zbijska je ljudska djelatnost, dakle, radna djelatnost. U radu kao svojoj zbijskoj djelatnosti čovjek osvješčuje svoje »konkretno« osobne i društvene interese. Samo su interesi pojedinca konstituirani u »određenim društvenim uslovima« rada i života mjerodavno polazište socijalističkog uređenja društva.²

* Ovaj je tekst neznatno redigirani dio magistarske radnje *Kritika ideologijskog razumijevanja samoupravljanja u Jugoslaviji*, obranjene na Fakultetu političkih nauka u Zagrebu 1984. godine. Izvan cjelovite rasprave o teorijsko-ideologijskoj koncepciji jugoslavenskog samoupravljanja, on je nužno nedostatan i nepotpun. Razmatranju koncepcije »radnog društva« ovdje osobito nedostaje uvid u razumijevanje temeljnoga konstitucionalnog problema — projekta socijalizacije, uz provedbu kojega je vezan i novi konstitucionalno-organizacijski pristup zajednici.

¹ Kardelj, E., »Praveći razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, *Samoupravljanje I-V*, Udruženi jugoslavenski izdavači, Sarajevo 1979, sv. IV, str. 293.

² Isto, str. 293.

To, pak, znači da temeljna prava i slobode čovjek napokon mora zadobiti kao radnik, kao radni sudionik procesa društvene proizvodnje života.

Budući da je zajednica rada ujedno i zbiljska životna zajednica ljudi, to rad mora biti učinkin ishodištem uređenja svih životnih odnosa među ljudima. Zajednicu valja urediti kao zajednicu »suverenog rada« i »suverenoga radnog naroda«. Problem konstitucije zajednice izjednačen je s problemom »radne konstitucije«.³

Tri su neposredna teorijska i ideologijsko-politička uvjeta, ali i posljedice takva pristupa problemu konstitucije. To su zadaće:

- (1) rekonstitucije pojma »narod«,
- (2) redefinicije pojma »narod«,
- (3) redefinicije pojma »radnička klasa«.

(1) Pod rekonstitucijom pojma »narod« podrazumijeva se teorijska i ideologijska obnova te kategorije nakon dokidanja njezina zbiljskog supstrata. Narod u marksovske analizi ne postoji kao »egzistentni socijalni sadržaj«.⁴ Tako nešto kao čitav narod, u današnjem smislu riječi — jest fantazija.⁵ Konstanta

3 Problem »radne konstitucije«, u značenju u kojemu se rabi u ovome radu, osviješten je i artikuliran u djelima teoretičara »savjetske demokracije«. Najznačajniji spis o »radnoj konstituciji« zacijelo je *Arbeitsrecht für Betriebsräte* Karla Korsch. Smisao je konstitucijskog prevrata, po Korschovu mišljenju, izražen u zamjeni kapitalističkog »svijeta vlasništva« socijalističkim »svijetom rada«. Ona se pokazuje kao nadomjestak kapitalističke privrede zbiljskom socijalističkom »zajednicom rada« te, sukladno tomu, i kao pretvaranje najamnih radnika u punopravne »radne građane«. Privredna konstitucija za radničku je klasu jednako značajna kao politička konstitucija za buržoaziju: ona je ozbiljenje njezinih povijesnih interesa. Povijest privredne konstitucije zapravo i odgovara, na stanovit način, povijesti političke konstitucije: konstitucionalnoj monarhiji, parlamentarnoj monarhiji i demokratskoj republici — kao povijesnim stupajevima ozbiljenja političke konstitucije — odgovaraju uspostava socijalnog zakonodavstva (ozbiljenje prava sudjelovanja radnika u privrednom životu kao građana), uspostava sindikalnih prava (ozbiljenje prava radnika kao prodavača robe radne snage) i uspostava radničkih savjeta (ozbiljenje prava radnika kao radnih sudionika procesa društvene proizvodnje) kao povijesni stupnjevi ozbiljenja privredne konstitucije. Privredna konstitucija začinje se, dakle, u građanskoj zajednici, ali je njezino dovršenje moguće samo izvan nje, jer ono pretpostavlja punu socijalizaciju vlasništva. Stoga se, uzgred, socijalizacija Korschu pojavljuje kao konstitucionalni problem prvog reda. No, problem privredne konstitucije i njegova usporedba s političkom konstitucijom nije Korschov izum. O. Bauer je prije Korschua objelodanio misao razvoja privrednog konstitucionalizma po uzoru na politički. Po Bauerovu uvidu, razvoj uređenja tvornice kao konstitucijske »stanice« nove zajednice slijedi razvoj uređenja države. Kao što je država prešla put od kneževskog apsolutizma preko ustavne monarhije do republike, tako se i tvornica razvijala od poduzetničkog apsolutizma preko suodređivanja poduzetnika i radničkog odbora do suupravljanja radnika i radničke države i tvornicom i cijelom industrijom (usp. *Der Weg zum Sozialismus*). I drugi teoretičari samoupravljanja (Pannekoek, Müller, Däumig i dr.) rabe sličan tip analize konstitucionalizma. Primjena modela razvoja političkog konstitucionalizma na privredno ustrojstvo pokazat će tako posljedica da se ne označuje samo najopćenitijim kategorijama (»tvornički parlamentarizam«, »ustavna tvornica« itd.), nego i konkretnijim kvalifikacijama (»prosvijećeni apsolutizam tvorničke uprave« i sl.) (usp., primjerice, Neurath, O., »Savjeti poduzeća, strukovni savjeti, kontrolni savjeti i pripremanje poptune socijalizacije«, u Vranicki, P. (ur.), *Samoupravljanje I-II*, Globus, Zagreb 1982, sv. II).

4 Puhovski, Z., *Demokracija i samoupravljanje*, Argumenti, 1/78, str. 26.

5 Marx, K., MEW, sv. XVIII, str. 634, nav. po Puhovski, Z., nav. dj., str. 26. Od teoretičara savjeta usp., primjerice, Däumig, E., »Die Rätegedanke und seine Ver-

je marksističkih analiza društva tvrdnja da narod ne opstoji kao jedinstvena socijalna kategorija, nego tek kao klasno razbijeni entitet. Stoga i svaki govor o narodu, na tragu marksovske analize, pretpostavlja njegovo pojmovno rekonstituiranje.

(2) Pojmovna rekonstitucija naroda izvršena je kao redefinicija pojma. Narod se više ne poima kao skup načelno jednakih pojedinaca koji konstituiraju političku zajednicu, kao »politički narod«, nego kao skup pojedinaca koji konstituiraju »radnu zajednicu«, kao »radni narod«. Takav »radni narod« shvaća se kao socijalni konstituens socijalističke zajednice rada,⁶ Kao što je na individualnoj ravni »radni čovjek« »izvor, osnova i cilj demokratskog sistema socijalističkog samoupravljanja«, tako je to na društvenoj ravni »radni narod«.

(3) »Radni narod« pojmovno je identičan »radničkoj klasi«. Tako je načelno pomirena opreka između »radničke klase« kao, tradicijski marksističkog, socijalnog konstituensa socijalističkog društvenog poretka i »radnog naroda« kao socijalnog konstituensa samoupravne zajednice rada. Ključno je pitanje kako je izveden taj načelni pojmovni identitet.

Ishodište razumijevanja jest određenje »radničke klase« u socijalističkom društvu. Polazišta određenja tradicionalna su: »Da bismo odgovorili na pitanje šta je to radnička klasa u našim uslovima, treba, pre svega, postaviti pitanje ko je sve učesnik u proizvodnji, u procesu rada i u kakvom je odnosu pri tome prema sredstvima za proizvodnju i uslovima i plodovima društvenog rada.«⁷ U društvenoj proizvodnji sudjeluju izvršioци različitih vrsta i oblika radne djelatnosti: fizičke, upravljačke, istraživačke itd. Ono što ih povezuje u jedinstvenu socijalnu kategoriju, neovisno o poslovima što ih obavljaju, jest zajednički dugoročni interes. On se konstituira na osnovi rada zajedničkim sredstvima za proizvodnju, a izražen je kao težnja za postizanjem što više produktivnosti pojedinačnoga i sveukupnoga društvenog rada. »Jer čim nestaje sopstvenički monopol u svim vidovima ... , onda borba za produktivnost rada i način raspodele na osnovu rezultata rada ... postaju ne samo odlučujućim nego i je-

wircklichung«, u Schneider, D. — Kuda, R. (Hrsg.), *Arbeiterräte in der Novemberrevolution* (Ideen, Wirkungen, Dokumente), Suhrkamp, Frankfurt a. M. 1978. Däumig tvrdi da ne postoji »jedinствена маса држављана«, nego klasno razbijeni narod. Klasna raslojenost naroda izravno se očituje u oprečnosti ideje savjeta s »uobičajenom demokratskom mišlju« (str. 70).

6 Valja razlikovati dva značenja pojma »radni narod«. Na nastanak prvoga značenja upozorio je, među ostalima, i M. Adler. On ukazuje na preoblikovanje koncepta proletarijata u koncept radnog naroda u Sovjetskom Savezu, koje je ponajbolje izraženo u govorima Lenjina i Trockoga. Koncept proletarijata »koji se upravo na ekonomskom planu može odnositi samo na radnike zaposlene u proizvodnji potrošnih dobara, jer jedino oni proizvode višak vrijednosti, sve više, međutim, označava širu društvenu klasu koja obuhvaća sve one koji mogu živjeti samo prodajući svoj rad, čak i ako rade samo na raspodjeli viška vrijednosti« (»Demokracija i radnički savjeti«, u *Samoupravljanje*, sv. II, str. 116.) Ta pojmovna promjena prouzrokuje i preinaku u značenju sovjetske republike: od diktature proletarijata, ona se pretvara u vlast koalicije radnika i seljaka koji obrazuju »homogeni narod klasnih drugova« (str. 119). To značenje »radnog naroda« — koje je bilo prihvaćeno i u poratnoj jugoslavenskoj ideološko-političkoj terminologiji — razlikuje se od značenja »radnog naroda« kao zajednice sudionika procesa društvene proizvodnje i socijalnog konstituensa »radnog društva« — koje se rabi u teorijama samoupravljanja, uključujući i jugoslavensku.

7 Kardelj, E., *Radnička klasa, birokratizam i Savez komunista Jugoslavije*, III, str. 37.

dinim faktorima koji određuju materijalni i društveni položaj svih ljudi u društvenom radu — od fizičkog radnika do naučnika ili kulturnog radnika, kao i nosilaca organizatorskih i upravljačkih funkcija, to jest onoga sloja koji danas nazivamo 'birokracijom'.⁸

Na temelju sudjelovanja u procesu društvene proizvodnje, rada sredstvima za proizvodnju u društvenom vlasništvu, jednaka načina prisvajanja rezultata društvene proizvodnje te na osnovi toga konstituirana zajedničkog interesa, svi sudionici društvene proizvodnje čine radničku klasu. »Načelno možemo reći da su u nas svi radni ljudi, izuzev privatnih vlasnika, prema društveno-ekonomskim odnosima, radnička klasa.«⁹ Posve precizno izraženo: radnici su »svi ljudi — bilo na fizičkom ili na umnom radu, bilo u materijalnoj proizvodnji ili u drugim društvenim djelatnostima, bilo na najnekvalifikovanijem ili na najodgovornijem mestu — koji rade sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini.«¹⁰ Uz kategoriju društvenog vlasništva vezana je i kategorija radničke klase u socijalizmu. Svi su »radni ljudi« u društvenoj proizvodnji pripadnici »radničke klase«.

Takva uspostava kategorijalnog identiteta pokazala se višestruko svrhovitom.

Prvo, »ekspandiranjem« pojma »radnička klasa« do pojma »radni narod« zadobivena je osnovica za tvrdnju kako je na djelu povijesni proces nadilaženja klasnih suprotnosti i klasnog društva, dakle i ozbiljavanja cilja ideologijsko-političkog programa. U korijenu je taj socijalni proces omogućen socijalizacijom vlasništva kojom se mijenja klasični odnos radnika spram proizvodnih sredstava, odnosno dokida najamni društveni odnos.

Drugo, kada je socijalni supstrat socijalističkoga društvenog poretka tako određena »radnička klasa«, sve se ključne socijalne diferencijacije zbivaju na unutarklasnoj ravni, tj. načelno nisu klasni sukobi, nego unutarklasna sučeljavanja. Takva ideologijska postavka zadobiva dodatno značenje kad bude proglašena polazištem organizacije političkog poretka.

Međutim, stanovite ideologijske i, napose, političke poteškoće ovakva izvoda nisu ostale neosvijestene. One su prouzročile naknadnu reviziju pojma, koja se iskazala kao njegovo diferenciranje. Kategorija »radničke klase« izdiferencirana je na dva dijela: »neposredno« i »posredno« revolucionarni dio. Ključni kriterij podjele jest struktura neposrednih interesa. S obzirom na nju, u »radničkoj klasi« izdvaja se ono što je »'autentično', klasno i revolucionarno biće.«¹¹ To »biće« čine oni dijelovi klase koji su svojim društvenim položajem najizravnije suprotstavljeni sustavu klasnih odnosa, budući da bez njegova dokidanja ne mogu ostvariti svoje životne interese. Taj je dio klase personificiran u sloju »fizičkih radnika u materijalnoj proizvodnji«,¹² koji neposredno reproduciraju cjelokupni društveni rad. Oni su neposredni nosioci proizvodnog rada i stoga su najzainteresiraniji za oslobađanje rada od svakoga izvanjskog autoriteta. Odnosno, oni najneposrednije izražavaju interes klase da »rad upravlja društvom«. ¹³ Stoga o revolucionarnoj akciji tog dijela klase ovise tok

8 Isto, str. 38.

9 Kardelj, E., *Klasna pozicija Saveza komunista danas*, III, str. 169; usp. i Kardelj, E., *Za demokratiju u socijalizmu a ne protiv socijalizma*, III, str. 334. itd.

10 *Pravci razvoja* . . ., str. 205.

11 *Radnička klasa, birokratizam* . . ., str. 33.

12 Isto, str. 50.

13 *Pravci razvoja* . . ., str. 288.

i ishod klasne borbe, odnosno borbe za socijalistički razvoj društva. S obzirom na to, taj je dio klase i »prirodni oslonac« komunističke avangarde u njezinoj akciji. Ukoliko komunistička avangarda ističe kao cilj svoje akcije ostvarenje »hegemonije radničke klase«, utoliko — imajući na umu naznačene razloge — on mora biti razumljen »u smislu vodećeg uticaja dugoročnih društvenih interesa tog neposrednog proizvođača u uslovima samoupravljanja«. ¹⁴

Kako razumjeti ovu analizu?

S jedne strane, kategorija »radnička klasa« proteže se na sve »radne ljude« u procesu društvene proizvodnje kao socijalnoga konstituenta samoupravne zajednice rada, a s druge strane ista se kategorija reducira na fizičke radnike u materijalnoj proizvodnji kao bazičnoga socijalnog konstituenta socijalističkog društva. Što su, dakle, uzroci »ekspandiranja«, a što »reduciranja« pojma »radnička klasa«?

O implikacijama i konzekvencijama »ekspanzije« pojma »radnička klasa« već je ponešto rečeno. Teorijski, njome se slijedi jedan tip analize klasnih odnosa, koji uz promjenu temeljnoga vlasničkog odnosa vezuje i redefiniciju drugih socijalnih kategorija. Ideologijski, njome je zadobivena osnovica za tumačenje aktualnih socijalnih sukoba kao unutarklasnih suprotstavljanja, a ne »klasne borbe«. Ako bi, naime, kategorija »radničke klase« bila definitivno reducirana na manualne radnike u materijalnoj proizvodnji, onda bi sav društveni rad izvan materijalne proizvodnje valjalo, konzekventno, proglasiti područjem djelatnosti ne-radničke klase i odrediti njihov odnos. Sistemsko-politički, to bi podrazumijevalo ustrojstvo i organizaciju političkog poretka koji podrazumijevaju postojanje klasnih suprotnosti i posjeduju ugrađene mehanizme regulacije klasnih konfliktata.

»Diferencijacija« kategorije »radnička klasa« također je teorijski, ideologijski i politički svrhovita. Teorijski, zadržava se tradicionalni marksistički tip analize društva. Da bi njegova primjena imala zbiljsko pokriće, valja priznati postojanje društvenih odnosa kakve on podrazumijeva. Primjerice, priznato je da se i u jugoslavenskom društvu može govoriti o radničkoj klasi u tradicionalnom značenju toga pojma, dakle kao o klasi najamnih radnika, s obzirom na elemente reproduciranja klasnih odnosa. Ono se zbiva na pretpostavkama reproduciranja državnovlasničkog monopola nad sredstvima za proizvodnju života. U tim uvjetima, »neposredni proizvođači« ispostavljaju se kao »prava radnička klasa«, koja je egzistencijalno zainteresirana za dokidanje toga monopola. Taj interes odgovara klasnom interesu, a borba pak klasnoj borbi radnika u tradicionalnom značenju tih pojmova. Međutim, ta je borba usmjerena protiv vlasničkog monopola države kao društvenog odnosa, ali ne i protiv »klasnog supstrata« toga monopola, jer on naprosto — ne postoji! Zapravo, »klasni supstrat« državnovlasničkog monopola čini »samo biće« radničke klase! Kako »klasni supstrat« državnovlasničkog monopola u jugoslavenskom društvu nastaje strukturnom i interesnom diferencijacijom radničke klase, to ni socijalne suprotnosti nemaju klasni karakter i nije ih potrebno razrješavati sistemskim mehanizmima regulacije klasnih sukoba. One će naprosto biti prevladane »socijalnom evolucijom«. Sastavni dio evolucijskih procesa jest i primjena ugrađenih sistemskih mehanizama (državno-regulativnih, ekonomsko-političkih, idejno-političkih i stručno-organizacijskih), kojima »društvo« utječe na »oblikovanje i kompoziciju interesa u društvenoj bazi i njihovo us-

meravanje«. ¹⁵ Upravo je zato odlučujuće da politički poredak bude ustrojen i organiziran tako da »oblikuje«, »komponira« i »usmjerava« društvene interese već u »društvenoj bazi«. Drugačije rečeno, upravo je presudno da politički poredak institucionalno ne dopusti artikulaciju posebnih socijalnih interesa koji bi se mogli pokazati kao suprotstavljeni klasni interesima. U tome i ideologijska racionalizacija »socijalnog supstrata« državnovlasničkog monopola nema mali značaj.

»Diferencijacija« »autentično revolucionarnoga« od drugoga dijela »radničke klase« pokazuje se nadasve političko-ideologijski značajnom. Pozivanjem na autentični klasni interes »neposrednih proizvođača« u materijalnoj proizvodnji kao na »prirodni oslonac« svoje akcije, komunistička je avangarda razrješavala političke krize u poratnoj historiji jugoslavenskog društva. Empirijski je ustanovljivo da je pozivanje partije na interese reducirano pojmlije nje radničke klase kao na izvor legitimiteta vlastite političke akcije najčešće u razdobljima političko-socijalnih kriza.

Prema tome, određenje pojma »radnička klasa« kao »radnog naroda« zasigurno je i ideologijsko-politički motivirano, ali je i teorijski mišljeno. ¹⁶

Pripadnost »radnom narodu« stječe se ozbiljenjem formalno zajamčena prava rada društvenim sredstvima za proizvodnju života. Samo pravo rada društvenim sredstvima pojedinac ozbiljuje »automatski čim stupi na rad«. ¹⁷ Zajednica ne jamči, dakle, pojedincu pravo rada društvenim sredstvima kao jednu vrst »prirođenog« ili »prirodnog« prava, nego kao društveno pravo što se stječe. ¹⁸ Neovisno o (objektivnim) razlozima nemogućnosti da se jamči pravo na rad svakome pojedincu, to se pojavljuje kao ključna poteškoća u empirijskoj izvedbi modela »samoupravne demokracije« kao institucionalnog poretka u suvremenim društvenim uvjetima.

Postavljanjem zajednice kao »zajednice rada« stvorene su pretpostavke za utemeljenje cjelokupne »društvene politike« u »društvenom radu«. Kako je radna djelatnost čovjeka shvaćena kao praktični sadržaj njegova života, a društveni rad »radnoga naroda« kao praktički sadržaj života zajednice, to je i rad pojmlijen kao ishodište »političke volje« ljudi. Taj temeljni postulat mora biti izražen i osiguran organizacijskim mehanizmom zajednice.

15 Kardelj, E., *Istorijski procesi udruživanja rada i povezivanje nauke i obrazovanja sa društvenim radom*, III, str. 93.

16 Socijalni su teoretičari kategoriju »radni narod« uglavnom demuncirali kao ideologijsko-političku obmanu, konstruiranu radi prikrivanja stvarne klasne podijeljenosti društva. »Kategorija 'radni narod', međutim, ne može da prikrije ogromne socijalne razlike. Ako se ne ostane na svojini sredstava za proizvodnju, nego primene i drugi suštinski kriterijumi za opis socijalnog grupisanja i sukobljavanja, kao što su, na primer, društvena moć i bogatstvo — onda će odmah iščeznuti lažna slika o jedinstvenom 'radnom narodu'« (Stojanović, S., *Između ideala i stvarnosti*, Prosveta, Beograd 1969, str. 220). Uz kategoriju »radni narod« vezana je zapamćena polemika u jugoslavenskoj sociologiji koncem 60-tih godina. Sam pojam nije pritom bio ni jasno izveden iz temeljnoga konstitucionalnog problema, pa nije, s obzirom na takvo određenje, ni branjen niti napadan.

17 *Pravci razvoja* ..., str. 313.

18 »Ako se kaže da svatko ima prirodno pravo da zajedno odlučuje o politici, tada on sigurno ima još prirodnije pravo da živi i da ne gladije te da ne trpi bijedu; ako je za ostvarivanje onog potonjeg potrebno povrijediti prvo, i demokratski osjećaj će se time zadovoljiti« (Paanekoek, A., »Novo određenje marksizma«, *Samoupravljanje*, II, str. 139).

Posredovanjem »radne volje« do svih razina života zajednice nije moguće osigurati naslijeđenim organizacijskim mehanizmom građanske demokratije. Stoga će se »organizacioni mehanizam klasične buržoaske demokratije s razvitkom socijalističkih odnosa postepeno transformirati u jedan sistem direktne demokratije, koja će biti zasnovana na širokom samoupravljanju ljudi u svim oblastima društvenog života, to jest u sistemu u kome ljudi neće djelovati kao pristalice ove ili one partije nego kao svesni društveni radnici (potct. M. K.) koji samostalno zauzimaju stav prema konkretnoj društvenoj problematiki«.¹⁸

Suprotstavljenost građanskog demokratskog i socijalističkog samoupravnog modela organizacije društva »operacionalizirana je« — premda ne sustavno, a ni posve konzekventno — kao negacija građanske države, parlamentarnoga i stranačkog sustava.

Razvoj samoupravljanja istodobno je i proces odumiranja države. »Tu mi vidimo suštinsku razliku između mehanizma buržoaske *posredne* demokratije, koja ju u svim svojim klasičnim oblicima afirmacija centralizovane državne vlasti, i sistema socijalističke *direktne* demokratije zasnovane na rastućem društvenom samoupravljanju, koja, u krajnjoj liniji, predstavlja samo politički oblik odumiranja države kao klasnog instrumenta uopšte«.¹⁹ Demokratska država postoji upravo na onim pretpostavkama prevladavanje kojih je smisao samoupravne zajednice: odvojenosti i različitoj strukturiranosti političke i ekonomske sfere života zajednice.

Nadalje, samoupravni sustav načelno isključuje i građanski parlamentarni sustav kao ključni mehanizam građanske demokratije. Parlament kao opće političko predstavništvo treba da bude nadomješten »autentičnim parlamentom rada«, »autentičnim predstavništvom društvenog rada«, »skupštinom samoupravnog rada« i sl.²⁰ Naziv »parlament« tek je simobolička oznaka bitno drugačije ustrojene institucije društvenog odlučivanja.

Napokon, samoupravni, radnointeresni sustav organiziranja isključuje i političke stranke kao sredstva posredovanja društvenih interesa u političkoj sferi života. Kako je »svaki partijski sistem (je) uopšte kao takav stvar epohe kapitalizma«,²¹ to socijalizmu odgovara samo »nepartijski sistem«, odnosno »nepartijska demokratija«.

Samoupravljanje je, dakle, pojmljeno kao proces i sustav radikalne negacije građanske demokratije. Njegovo puno ozbiljenje podrazumijeva temeljitu promjenu u konstituciji i organizaciji društvenih odnosa. Ona se zbiva kao povijesni proces zamjene građanskih načela konstitucije i organizacije (načela narodnog suvereniteta i njemu primjerena institucionalnog sustava političke demokratije) socijalističko-samoupravnim načelima konstitucije i organizacije (načelom rada i njemu primjerenim sustavom radnointeresnih, samoupravno-savjetskih institucija). Budući da je taj prevrat osviješten kao povijesni proces, on sadrži i »prijelazno razdoblje« sukonstitucije i suorganizacije zajednice po

18 Kardelj, E., *Socijalistička demokratija u jugoslavenskoj praksi*, I, str. 105.

19 *Isto*, str. 106.

20 *Radnička klasa, birokratizam...*, str. 65; Kardelj, E., *Jeđno ili više veća radnih zajednica*, IV, str. 13. itd.

21 Kardelj, E., prilog u zborniku *SKJ u uslovima samoupravljanja*, Kultura, Beograd 1967, str. 389. Svaka se od navedenih isključivosti jasno može pokazati i na primjerima spisa drugih teoretičara savjeta, napose Müllera, Däumiga, Mühsama, Rühlea, Luxemburgove, Paanekoeka i dr.

oba tipa načela. No, povijesna nužnost ne mijenja ništa u načelnoj isključivosti dvaju tipova uređenja društvenih odnosa.

Uvažavajući povijesni karakter procesa prevladavanja građanskih odnosa, i suvremeni je jugoslavenski poredak uspostavljen kao institucionalni oblik posredovanja dvaju tipova načela uređenja društvenih odnosa. Kakve su poteškoće takva tipa uređenja društvenih odnosa? Što pokazuje praktična primjena »radnog načela« uređenja života zajednice?

U suvremenome jugoslavenskom društvenom poretku institucionalno posredovanje dvaju tipova načela uređenja odnosa najjasnije je izvedeno na razini republike. Ona je i aktom konstitucije određena dvojako: kao demokratska država utemeljena u načelu narodnog suvereniteta i organizirana u demokratskim političkim institucijama (parlamentu, partiji, sindikatu, građanskim interesnim udruženjima itd) i kao samoupravna zajednica utemeljena u načelu rada i organizirana u radnointeresnim institucijama (radničkim savjetima, vijećima udruženog rada itd). Za razliku od republike, federacija nije neposredno postavljena kao »radna«, nego samo kao »politička« zajednica. Naime, savezna skupština kao najviša institucija društvenog odlučivanja sastavljena je od dva »klasična« doma parlamenta federativne državne zajednice, ali ne i od »radnog doma«. Prema tome, radnointeresni tip konstitucije i organizacije ne prelazi razinu republike. Republika nije uspostavljena samo kao zajednica izvorno »suverenog naroda«, nego i kao zajednica izvorno »suverenog rada«.

Značaj institucionalnog posredovanja »radnog načela« do najviše razine jedne državne zajednice teorijski i ideologijski nije bio osviješten ni onda kada je, kratkotrajno, bio proveden. Postojanje institucije Vijeća proizvođača u jugoslavenskoj skupštini po Ustavnom zakonu iz 1953. godine Kardelj kvalificira kao posljedicu »cifarske inferiornosti« radničke klase, s jedne strane, i težnje da se »onemogućuje staljinističko identifikovanje volje klase i volje državne, odnosno vladajuće partije«,²² s druge strane. Kad bi vodeću ulogu radničke klase bilo moguće osigurati izravno demokratskim organizacijskim mehanizmom, onda bi ta institucija bila suvišna, jer nije »neophodan element socijalističke demokratije u svim uslovima«. ²³ Odustajanje od Vijeća proizvođača — koje »je trebalo biti i jest opet jedan oblik diktature proleterijata«²⁴ — jest posljedica uvažavanja načelnog prigovora da je time oduzeto »pravo općeg, jednakog i neposrednog prava glasa za svoju vladu, dakle da građanin nema neposrednog utjecaja na izbor svojih vrhovnih organa«. ²⁵ Ali, uvažavanje toga prigovora jest i svjesna politička koncesija buržoaskom parlamentarizmu. ²⁶

No, kako će se pokazati, »koncesija« nije tek javni oblik trenutnačnoga političkog manevriranja, nego je bitno determinirana konstitucionalnim problemima. Općenito rečeno, ona je samo izraz spoznate nužnosti uvažavanja građanskih načela uređenja društvenih odnosa u socijalističkom društvu. Cjelokupni organizacijski mehanizam građanskog društva, poglavito institucija države, nužni je izraz dvaju historijskih »faktuma«: nerazvijenosti proizvodnih snaga društva i njegove klasne podvojenosti. Nerazvijenost proizvodnih snaga društva

22 Kardelj, E., *Socijalistička demokratija u ...*, str. 127.

23 Isto, str. 126.

24 Bakarić, V., »Društvena uloga i karakter države u socijalizmu«, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, Udruženi jugoslavenski izdavači, Zagreb 1983, sv. I, str. 47.

25 Isto, str. 48.

26 Isto, str. 48.

izražena je i u nesposobnosti zajednice da svim svojim pripadnicima zajamči ozbiljenje prava na rad društvenim sredstvima: da im omogući pristup u »zajednicu rada«, članstvo koje je uvjet posjedovanja radnih i društvenih prava. Budući da zajednica ne može zajamčiti prava čovjeku kao radniku, ona ih mora osigurati čovjeku kao građaninu, kako ne bi bio obespravljen. Građanski demokratski mehanizam tako se, povijesno partadoksalno, pokazuje kao »demokratski korektiv« samoupravnog sustava, način ustrojstva i organizacije kojega prijeti isključenjem dijela pripadnika zajednice iz procesa društvenog života i društvenog odlučivanja o tome životu.

Posljedica takvih povijesnih odnosa jest i reaktualizacija građanskog načina ustrojstva i organizacije društvenih odnosa u socijalističko-samoupravnoj zajednici: od naroda, preko države, do drugih političkih institucija i organizacija. U jugoslavenskim uvjetima ta se reaktualizacija zbiva, s obzirom na historijska polazišta uspostave samoupravne »zajednice rada«, kao reprodukcija političko-društvenog poretka tzv. državnog socijalizma.

Dok empirijska izvedba modela društvenog poretka na naznačenim pretpostavkama može biti predmetom dnevnih znanstvenih i političkih preispitivanja, ključnim se čini ideologijski odnos spram njega. A ideologijski odnos spram tako ustrojena i organizirana poretka može biti, u najmanju ruku, dvostruk.

U jednome pristupu tome poretku jasno je izražena njegova konstitucionalno-organizacijska dvojnost i osviještena potreba dvovrsnoga teorijskog i političkog rada unutar njega. Društveno-politički razvoj razlučen je u dva usporredna pravca: (1) u pravcu »odumiranja države« i njezina funkcionalnog nadomještanja neposrednim samoupravnim oblicima organiziranja ljudi i (2) u pravcu demokratiziranja tradicionalnih državno-političkih institucija, koje »ne dira u suštinu države«,²⁷ nego samo mijenja način i oblik njezina djelovanja. Sam pojam »demokratizacija« u pravilu nije elaboriran, izuzme li se ideologijski samorazumljiva pretpostavka da on ne znači nadomjestak partijsko-političkog monizma pluralizmom. Dakako, jasno razlikovanje dvaju tipova političko-društvenih institucija i oblika djelovanja nipošto nije vrijednosno neutralno, nego podrazumijeva ideologijsko preferiranje »samoupravljanja«.

U drugome pristupu na djelu je brisanje dvojnosti i isključivosti konstitucionalno-organizacijskih razlika u obliku posvemašnjeg »posamoupravljanja« građanskih institucija i mehanizama uređenja društvenih odnosa. Empirijski poredak vidi se kao historijski okvir preobrazbe postojećih političkih institucija i organizacija u samoupravne oblike interesnog udruživanja ljudi. »Depolitizirani« i »deideologizirani« subjekti društvenog života prerastaju tako u organske dijelove samoupravno-socijalističkog uređenja, neovisno o svome podrijetlu, izvornome karakteru i funkcijama. Tako su država i partija određeni kao uvjeti, subjekti i instrumenti samoupravljanja; sve su političke organizacije izrazi i sredstva samoupravljanja (makar i »političkog samoupravljanja«) radnih ljudi itd. Ostaje, pak, nerazjašnjenim što su pretpostavke i čimbenici historijski zamašne socijalizacije građanskih političkih institucija. Kako se ona može izvesti na pretpostavkama postojećeg načina proizvodnje života? Da li je socijalizacijski projekt, koji je i sam u velikoj mjeri oslonjen na same te institucije kao svoje instrumente, dostatna osnova »posamoupravljanja« držav-

27 Bakarić, V., »Osnove marksističkog učenja o državi i naša praksa«, nav. dj., sv. I, str. 8.

no-političkih ustanova? Naime, ideologijska proklamacija procesa povijesne preobrazbe *konkretnih* državno-političkih institucija prijeti gubljenjem iz vida njihove načelne različitosti spram samoupravnih mehanizama društvenog života, odnosno dovodi u pitanje i samu, prethodno konstatiranu, načelnu različitost. Za konkretne životne odnose presudno je, pak, što se ideologijski proces »posamoupravljenja« može pojaviti kao supstitut zbiljske demokratizacije državno-političkog života društva, kao i proglašenja zahtjeva za tim procesom nelegitimnim.

Naznake za kritičko promišljanje koncepcije »radnoga društva«

Kritičko razmatranje koncepcije »radnoga društva« valja obaviti na dvije razine:

- (1) kao analizu unutarnje konzistentnosti modela,
- (2) kao analizu logičkih pretpostavki koncepcije uopće.

I prvu i drugu razinu analize u ovome je tekstu moguće tek naznačiti. O unutarnjim poteškoćama ideologijske koncepcije samoupravljanja već je ponešto rečeno. Stoga valja uputiti na potrebu promišljanja njegovih logičkih pretpostavki.

Dvije su temeljne logičke pretpostavke samoupravne »zajednice rada«:

- (1) postuliranje rada kao ishodišta uređenja društvenih odnosa,
- (2) određenje čovjeka kao radnika.

U postuliranju rada kao konstitutivnoga načela socijalističke zajednice bitno je pitanje o kakvome je radu riječ. Moderni socijalizam nastaje, naime, na osnovama kapitalističkog načina proizvodnje života. Polazeći od Marxovih analiza modernoga kapitalističkog načina proizvodnje — strojne industrije koja iziskuje strogu organizaciju društvenog rada, a ona podređivanje svih sudionika radnog procesa jedinstvenoj upravljačkoj volji — teoretičari socijalizma i samoupravljanja zaključili su kako i u socijalističkom društvu mora biti provedeno jedno načelo: »*Za vrijeme rada* masa onih koji rade mora biti podvrgnuta bezvoljnom ovisnošću upravljaču proizvodnog procesa koji jedinaj odlučuje (a sam je, pak, poslušan zakonu stroja)«. ²⁸

Ozbiljenje »industrijske demokracije« — dakle, demokratskog ustrojstva radnih odnosa — ne znači prekid s ekonomskim zakonitostima najrazvijenijeg načina proizvodnje, pa dakle ni dokidanje ovisnosti i neslobode pojedinaca u procesu društvene proizvodnje. Kako, ipak, valja pokazati promjene što nastaju s ozbiljenjem novog ustrojstva društvenih odnosa, one su uvode izvanjski. Naime, pojedinci potvrđuju svoju ljudskost i u procesu društvene proizvodnje »živom sviješću da oni, premda pojedinačno služe upravljaču stroja kao strojni dijelovi, u cijelosti gospodare strojem i njegovim upravljačem«. ²⁹

Institucionalizirani pravnovlasnički poredak — dokidanju kojega su usmjereni svi socijalizacijski projekti — nije, dakle, jedina prepreka ozbiljenju slobode ljudi u njihovoj radnoj kao životnoj djelatnosti. Proces proizvodnje ostaje otuđenom ljudskom djelatnošću i nakon dokidanja privatnovlasničkoga društve-

28 Korsch, K., »Das sozialistische und das syndikalistische Sozialisierungsprogramm«, *Rätebewegung und Klassenkampf*, Europäische Verlagsanstalt, Frankfurt a. M., 1980, sv. I, str. 179.

29 Isto, str. 180.

nog poretka. Otuda dio teoretičara samoupravljanja pomiče smisao novoga ustrojstva zajednice na uspostavu društvenog gospodarstva nad raspodjelom proizvodstva društvenog rada, što kao »živa svijest« o načelnom gospodarenju društvenim životom povratno oblikuje i odnos ljudi u procesu proizvodnje i spram njega.

Nadalje, postuliranje rada kao konstitutivnog načela zajednice uključuje načelnu mogućnost redukcije životnih odnosa na radne odnose. Smisao željenoga obrata u uređenju društvenih odnosa — izveden iz spoznaje primarnog značaja rada za reproduciranje života ljudi — može biti pervertiran metodičkom inverzijom: »Umjesto da se cjelina odnosa i veza *producira* iz svoje ekonomske osnove, ona se *reducira* na nju.«³⁰ Ta redukcija može biti još strožija ako se iz totaliteta ekonomskih odnosa društva izdvoje odnosi materijalne proizvodnje ili tzv. neposredno proizvodnog rada i identificiraju kao jedino zbiljsko ishodište reproduciranja života zajednice, po mjeri kojega valja urediti sve druge životne odnose.³¹

S naznačenim dvojbama, vezanim uz prvu logičku pretpostavku socijalističke »zajednice rada«, usko su povezane i poteškoće druge pretpostavke, izražene u primarnom određenju čovjeka kao radnika. Moguće ih je izraziti u obliku dvaju metodičkih pitanja. Prvo, da li su, s obzirom na povijesni karakter rada, interesi pojedinca kao radnika identični njegovim zbiljskim interesima kao čovjeka? Drugo, da li se interesi pojedinca kao radnika mogu svesti na interese za ozbiljnije »novoga proleterskog prava«, »radnog prava« i sl., ili ih nadilaze?³²

30 Smailagić, N., *Historija političkih doktrina*, Naprijed, Zagreb 1971, pogl. »Socijalizam kao radnička demokracija«, sv. II, str. 121.

31 Usp., primjerice, Kardeljevo identificiranje »autentično« revolucionarnog dijela radničke klase sa slojem fizičkih radnika u materijalnoj proizvodnji, interesi kojega su i izraz zbiljskih klasnih interesa. Redefiniciju koncepcije »radnog društva« iziskivat će, ako ništa drugo, neupitni nedostatak budućnosti toga socijalnog sloja s obzirom na pretpostavke i posljedice znanstveno-tehničke revolucije.

32 Kritički analizirajući protuslovlja »radnog prava«, M. Wolff ističe da interes radnika nije »uspostava 'novoga proleterskog prava', nego uklanjanje tuđe, neplaćene uporabe njegove radne snage po duljini radnog vremena, intenzitetu rada etc. Interes radnika kao radnika nije... njegov interes kao 'člana poduzeća' — jednako kao što on slabo mari za svoje pravo kao prodavač radne snage, bilo u obliku državnog zakona, bilo u obliku kolektivnog ugovora, kao 'građanin države' ili kao 'član sindikata'« (»Karl Korsch und die Widersprüche des Sozialrechts«, u: Pozzolli, C. (Hrsg.), *Ueber Karl Korsch*, Fischer Taschenbuch Verlag, Frankfurt a. M. 1973, str. 176). Naime, u tome je slučaju pretpostavljeno, kako je Marx pokazao u *Kapitalu*, da radniku cjelokupno vrijeme nije ništa izvan radne snage, da kao radno vrijeme pripada procesu proizvodnje, odnosno procesu samooplođivanja kapitala. Na opreku između položaja i interesa pojedinca kao radnika i građanina naivno je, ali ilustrativno ukazivao i O. Rühle: »Radnik je danas stvarni proletar samo u poduzeću i kao takav revolucionaran u smislu proleterske socijalističke revolucije. Izvan poduzeća, on je malograđanin, okružen malograđanskom sredinom i filistarskim životnim navikama, pritisnut malograđanskom ideologijom. On je odrastao u građanskoj obitelji, odgojen u građanskom duhu, zadojen građanskim odnosima... Ono što čita, prima u kazalištu, kinu itd. na ulici, u kavani, u svemu mu se suprotstavlja građanski bitak...« (»Betriebsorganisation und Arbeiterunion«, u Bernbach, U. (Hrsg.), *Theorie und Praxis der direkten Demokratie*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1973, str. 35). Stoga, primjerice, dio socijalizacijskih projekata uključuje i socijalizaciju obrazovanja. No, taj je dio programa u pravilu ostajao nedomišljen i nerazrađen.

Napokon, temeljno suvremeno pitanje nadmašuje obje ove logičke pretpostavke jer se tiče budućnosti, tradicionalno razumljena, »društva rada« uopće. Ona je dovedena u pitanje pretpostavkama i posljedicama znanstveno-tehničke revolucije koja znači novi strukturalni lom u postojećem načinu proizvodnje života.³³

Mirjana Kasapović

»THE WORK SOCIETY« IN THE YUGOSLAV CONCEPT OF
SELF-MANAGEMENT

Summary

The Yugoslav ideological-theoretical concept of self-management does not provide any explicit definition of labour as the new constitutive principle of the community in the manner this is done in some other theories of the so-called council tradition; nevertheless, its place in the system is indisputably of that character. There are three fundamental ideological-political conditions, as well as consequences, of the adoption of the concept »work constitution of the society«: (1) a reconstitution of the concept »the people«, (2) a redefinition of the concept »the people«, and (3) a redefinition of the concept »the working class«. This procedure is found to be meaningful from a theoretical and ideological aspect as well as from the point of view of the political system. A critical scrutiny of the concept »the work society« requires the analysis of the internal consistency of the model and of the basic logical postulates of the concept »the work society« in general.

33 Usp., primjerice, *Krise der Arbeitsgesellschaft?* (Verhandlungen des 21 Deutschen Soziologentages), Campus Verlag, Frankfurt a. M. — New York 1982, napose prilog C. Offea, »Arbeit als soziologische Schlüssenkategorie«.